

Д. В. Бібіков *

РЕЛІГІЙНА НАЛЕЖНІСТЬ ДАВНЬОРУСЬКИХ КАМЕРНИХ ПОХОВАНЬ

Розглядається поширена останніми роками гіпотеза про належність камерних гробниць або певної їх частини першим давньоруським християнам. Аналізуються знахідки в подібних похованнях християнських символів, язичницьких амулетів, свічок, візантійських монет.

Ключові слова: Давня Русь, Х ст., камерні поховання, релігійні вірування, християнізація.

Камерні гробниці належать до найяскравіших поховальних пам'яток епохи вікінгів та найбільш інформативних джерел для вивчення широкого кола питань, пов'язаних із формуванням Давньоруської держави. Останніми роками у східноєвропейській медієвістиці спостерігається нова хвиля інтересу до цих пам'яток (Шинаков, Гурьянов, Чубур 2011; Івакін 2012; Janowski 2015; Михайлов 2016; Liwoch 2018). Однією з найбільш дискусійних наразі є проблема осмислення релігійного змісту камерного обряду.

Від моменту відкриття перших «зрубних гробниць», як тоді називали камерні поховання, основні вектори дослідницьких суперечок стосувалися їх етнічної та соціальної інтерпретації. Багатство інвентарю та наявність у деяких похованнях убитих рабинь протягом десятиліть свідчить про безсумнівний язичницький характер цих пам'яток. Нечисленні спроби іншої трактовки окремих поховань (Вельмин 1910, с. 138) сприймалися рішуче скептично (Каргер 1958, с. 176, 212).

Лише нові археологічні відкриття кінця 1970-х — початку 1980-х рр. у Гньоздові та Тімерьові дозволили поставити питання належності деяких зрубних гробниць першим давньоруським християнам. До них дослідники

зараховують комплекси зі знахідками хресто-подібних підвісок і накладок (Н. Г. Недошивіна, Т. А. Пушкіна, Ю. Е. Жарнов, Н. І. Платонова, О. Є. Мусін, В. М. Зоценко, А. Яновські та ін.), свічок (Т. А. Пушкіна, Ю. Е. Жарнов, А. Яновські), візантійських монет-підвісок (Н. І. Платонова, О. Є. Мусін) (Недошивіна 1983, с. 224; Авдусин, Пушкіна 1989, с. 204; Жарнов 1998, с. 103; Платонова 1998, с. 379; Мусін 2002, с. 170—172; Зоценко, Звіздецький 2006, с. 76—80; Janowski 2014, s. 129—130).

С. С. Ширинський запропонував вважати ранньохристиянськими всі інгумаційні поховання Середнього Подніпров'я IX—X ст., зокрема, де «тіла могли поміщатися у викладені деревом могильні ями, складність і розміри конструкцій яких визначалась лише ступенем знатності й багатства похованих у них людей» (Ширинський 1978, с. 205). Подібна позиція найбільш повно і послідовно представлена в працях О. П. Моці та О. Є. Мусіна (Моця 1993, с. 86—93; Мусін 2002). Науковці акцентують увагу на біритуальному характері давньоруських могильників IX—X ст. і принциповій відмінності нового обряду від традиційної для слов'ян кремації, що могла бути викликана лише докорінними змінами в релігійній свідомості.

Деякі дослідники (В. Я. Петрухін, Ф. А. Андрощук, Н. Прайс, К. О. Михайлов) продовжують наголошувати на суто язичницькому характері камерного обряду, можливо пов'язаного з ідеєю «живих мерців». Як аргумент наводяться наявність у камерах супровідних поховань жінок — вбитих рабинь, нехарактерні для християнства пози померлих; знахідки язичницьких амулетів (Петрухін 1976, с. 155—156; Андрощук, Осадчий 1994, с. 105—106; Price 2002, p. 127—197; Михайлов 2016, с. 161—162). Наявність курганних насипів чи багатого поховального інвентарю сучасними дослідниками як показника релігійної належності небіжчиків серйозно не розглядається.

* БІБІКОВ Дмитро Валентинович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-4288-2091, bibikov-@bigmir.net

Здавалося б, найбільш очевидним проявом релігійної належності небіжчика мають бути сакральні предмети у складі поховально-го інвентарю. Проте, язичницькі амулети тісно вплелися в християнську матеріальну культуру Русі, про що мова піде нижче. У свою чергу, хрести в ранньосередньовічних похованнях Східної Європи традиційно сприймаються багатьма науковцями як суто декоративні предмети або ж поганські обереги, взагалі не пов'язані з християнством (див.: Мусин 2002, с. 43—45).

При семантичному аналізі *хрестів* у камерних похованнях потрібно враховувати якомога ширший контекст знахідок: їх місце в поховальному інвентарі, поєднання хрестів із іншими групами амулетів, склад решти інвентарю, положення тіл і статево-віковий склад небіжчиків, інші обрядові риси. Основні дані про знахідки хрестів у давньоруських камерних похованнях викладено в таблиці (табл. 1).

Християнські символи походять із 15 камерних поховань Давньої Русі. Усі зразки виконано зі срібла. Більш ранніми є хрестоподібні підвіски з листового срібла з розширеними кінцями, вписані до умовного кола (Київ, поховання 124, 125; Гньоздово, поховання Ц-301; Тімерьово, поховання 459). Прототипом для цих виробів могли слугувати золоті хрестоподібні кулони та фібули другої половини VII—IX ст. з Британських островів і Франкських королівств (Staecker 1999, s. 91—94). Генетично пов'язаними з ними були хрести т. зв. «скандинавського типу» (Київ, поховання 49/1999; Підгірці, «Велика подвійна могила № 1»; Псков, камера 6), що виникають, імовірно, наприкінці X ст. (Чуракова 2017, с. 165, 168) чи принаймні після 950 р. (Зоценко, Звіздецький 2006, с. 81—82). Можна припустити їх місцеве походження, цілком можливо, пов'язане з Володимировим хрещенням. Перехідним варіантом між хрестами цих двох типів В.М. Зоценко вважав екземпляр із гньоздівського поховання Ц-198 (Зоценко, Звіздецький 2006, с. 82). Лита підвіска з Шестовиці мала прямі вузькі лопаті, верхня з яких — сплющена. Витоки цього типу варто шукати у візантійському середовищі (Staecker 1999, S. 99—101, 461—463, 478—479). Ще один литий хрест походить з поховання Дн-4 Гньоздівського могильника. Усі перераховані вище типи добре відомі за матеріалами північноєвропейських пам'яток доби вікінгів (Зоценко, Звіздецький 2006, с. 76—79). Рівноконечна, з розширеними лопатями лита підвіска з гньоздівського «поховання 97» зна-

ходить найближчі аналогії серед наперсних хрестів VIII—XI ст. з балканських провінцій Візантійської імперії та Першого Болгарського царства (Зоценко, Звіздецький 2006, с. 81). Роль християнських символів також могли відігравати хрестоподібні накладки (Київ, поховання 110 (фібула — ?), 49/1999), дирхем із продряпаним хрестом із трьома перекладинами (Київ, поховання 110), хрест, сплетений із двох золотих позументів (Псков, камера 8), дерев'яна дошка з намальованим фарбою хрестом (ікона — ?), геральдична підвіска з монограмою у вигляді птаха і хреста (Псков, камера 6),

Одразу привертає увагу факт присутності у вибірці від трьох до п'яти поховань в сидячому положенні. 11 із 16 поховань (зокрема три сидячі) мали західну орієнтацію з сезонними відхиленнями на південь чи північ, або ж таку орієнтацію можна реконструювати за взаємним положенням поховального інвентарю. Ще в чотирьох випадках положення тіл не вдалося встановити через відсутність інформації, перевідкладений стан чи повне зотління кістяка. Лише в шестовицькому кургані 78 небіжчицю було поховано в сидячій позі обличчям на схід (Бліфельд 1977, с. 22, рис. 5: 161, 162, рис. 36). Положення тіл головою на захід в цілому характерне для східно- і північноєвропейських камерних поховань. Так, за підрахунками К. О. Михайлова (2016, с. 73), таку орієнтацію мали щонайменше 63 % похованих у давньоруських камерах. Звісно, пояснювати цю рису християнізаційними впливами було б неправильно: західна орієнтація була панівною у східних слов'ян та багатьох інших етнічних груп і в попередній час (Моця 1990, с. 28).

Положення рук, на жаль, вдалося встановити лише у двох похованнях. У підгірцівській «Великій подвійній могилі № 1» руки чоловіка і жінки були випростані та схрещені, наче вони тримають за них одне одного (Liwoch 2018, s. 31, 134, гус. 22). У похованні 49/1999 біля Михайлівського Золотоверхого собору руки померлої, як видно з креслення, складені на животі (Івакін, Козюба 2003, с. 50, рис. 6: а), що можна розцінювати як типову для християнських поховань ознаку. Подібне положення рук фіксувалось і під час розкопок деяких інших південноруських камер, наприклад, розташованого неподалік поховання на розі вул. Десятинної і Михайлівської пл. (1984 р) або великого кургану в Гушині під Черніговом.

Гіпотезі про винятково декоративний характер хрестоподібних підвісок і накладок

Таблиця 1. Знахідки християнських символів у камерних похованнях
Table 1. Finds of Christian symbols in chamber graves

Поховальний комплекс	Найменування предмета	Техніка	Місце знахідки	Стать	Положення та орієнтація померлих	Інші амулети	Соціально значущі знахідки	Молодша мотина	Датування
Київ II, 124	Хрест із лист. металу, впис. в коло	Кування, зубчатє колесо	?	Ж	?	—	Сканд. прикраси	931—944 pp.	с. — тр.чв. Х ст.
Київ II, 125	2 хрести із листового металу, впис. в коло	Кування, пуансон	Біля ший (поясу —?)	Ж	Сидяче (?), зх. орієнт.	—	Сканд. прикраси	754—775 pp.	с. — тр.чв. Х ст.
Київ I, 110	Дирхем із продрап. хрестом; хрестопад. накладка;	Гравіювання; Лиття	На грудях	Ч	Сидяче (?), зх. орієнт.	Ікла вепря, мініатюрна сокирка, 2 мініатюрних оселка	Терези	911/912 pp.	Х ст.
Київ I, 49/1999	Хрест «сканд. типу»; хрестопад. накладка	Лиття, штамп	Біля лівого ліктя	Ж	Випростане, зх. орієнт., руки на животі	—	Сканд. прикраси, візант. прикраси	—	с. — др.п. Х ст.
Шестовиця, 78	Хрест з вузькими лопатями	Лиття, штамп	В намісті, по центру	Ж	Сидяче, сх. орієнт.	Щитоподібна підвіска	Сканд. прикраси	913/914 pp.	к. Х — поч. XI ст.
Підгірці, ВПМ 1/1	Хрест «сканд. типу»	Лиття, штамп	На ключиці	Ч	Випростане, зх. орієнт.	—	Набір зброї	—	к. Х — поч. XI ст.
Підгірці, ВПМ 1/2	Хрест «сканд. типу»	Лиття, штамп	Біля скроні	Ж	Випростане, зх. орієнт.	Ікла вепря	Візант. прикраси	—	к. Х — поч. XI ст.
Гньоздово, 97	Хрест із рельєфною окантовкою	Лиття	?	Ч+Ж	? ?	Гривня з «молоточками Тора»	Набір зброї, сканд. прикраси	913 p.	Х ст.
Гньоздово, Ц-198	Хрест із лист. металу, впис. в коло	Лиття, штамп	В намісті, по центру	Ж	Сидяче, зх. орієнт.	Лунниця	Сканд. прикраси, терези	—	др.п. Х ст.
Гньоздово, Ц-301	Хрест із лист. металу, впис. в коло	Кування, пуансон	В намісті (?)	Ч	? ?	—	Сканд. прикраси	—	Х ст.
Гньоздово, Дн-4	Прямокутний хрест	Лиття, штамп	На грудях (?)	Ч	Випростане (?), зх. орієнт.	—	Набір зброї, важок	—	975 p. (лендро-дата)
Тімерьово, 459	Хрест, вирізаний з дирхема	Вирізання	На грудях (?)	Ж	?, пд.-зх. орієнт. (?)	Гривня з підвісками	важок	—	Х ст.
Псков, камера 1	Хрест із лист. металу	Кування, пуансон	В намісті	Ж	Сидяче, зх. орієнт.	Гривня, лунниця	Терези	920—945 pp.	др.п. Х ст.
Псков, камера 6	Хрест «сканд. типу»; підвіска з монограмою-із хрестом; дошка з намальов. хрестом	Лиття, штамп; розпис по дереву	?	Ч	? ?	—	Терези	920—945 pp.	с. — др.п. Х ст.
Псков, камера 8	Хрест із двох позументів	Плетіння з золотих ниток	На потилиці	Ж	Випростане (?), пд.-зх. орієнт.	—	Терези	—	др.п. Х ст.
Удрай II, КН-5	Масивний хрест неправ. форми	Кування	?	М	Випростане (?), зх. орієнт.	—	Набір зброї, поясний набір	977—997 pp.	к. Х — п.п. XI ст.

дещо суперечить статево-віковий склад їх «власників». Як і на території Скандинавії, у вибірці переважають жіночі захоронення, проте трапляються також чоловічі (Гньоздово, Дн-4; Псков, камера 6; Удрай, КН-5), дитяче (Київ, поховання 110). Цікаво, що єдине достовірне парне поховання з хрестами (Підгірці), імовірно, було здійснено вже після Володимирового хрещення. Ця обрядова риса мала передусім соціальний зміст, що глибоко вкоренився в свідомості давньоруської еліти. Імовірно, залишки парного поховання з конем виявлено в гньоздівському «кургані 97». Загалом же супровідні поховання досить рідко виявляють в «камерах з хрестиками», попри їх багатство.

У переважній більшості камер хрестоподібні підвіски представлені одним екземпляром. Винятком є київське поховання 125 (2 хрести), проте, інформація про деталі обряду, зокрема кількість похованих, у цьому випадку є малодостовірною. У парному похованні Підгірцівського могильника («Велика подвійна могила № 1») по одному хресту виявлено на обох кістках (Liwoch 2018, s. 134, гус. 22).

Як правило, хрестоподібні підвіски знаходили на шії чи на грудях: окремо або у складі жіночого намиста. Хрести зі згаданого поховання в Підгірцях, хоча й були знайдені в зміщеному положення (на ключиці та біля скроні), мали кільця для підвішування із залишками тканини (на думку Т. Земецькі, це була стрічка, що вішалася на шию) (Liwoch 2018, s. 35). Лише в київському похованні 49/1999 хрест лежав біля лівого ліктя небіжчиці, імовірно у знайденій тут же сумці, що мала стилістично схожу хрестоподібну накладку (Івакін, Козюба 2003, с. 41—42, с. 49, рис. 5: б, 2, с. 50, рис. 6: а).

Інформація про місце хрестів у жіночому намисті в більшості випадків не збереглася, причинами чого можуть бути недосконалість методики досліджень (стосовно розкопок кінця ХІХ — початку ХХ ст.), перевідкладений стан знахідок (стосовно частково розграбованих комплексів) чи посмертна деформація кістяків (за умов сидячої пози). Проте, матеріали деяких комплексів (Гньоздово, поховання Ц-198 і Ц-301; Шестовиця, курган 78) демонструють, що хресту в намисті відводилося центральне місце. Крім того, у деяких випадках (Псков, камера 1; Тімерьво, поховання 459) натільні хрести, імовірно, вішали окремо від намиста. Цілком очевидно, що цим підвіскам надавали особливе значення.

Н. Г. Недошивіна зазначала, що хрестоподібні підвіски з Тімерьова, недбало зроблені,

призначались спеціально для поховального обряду і пояснила цей факт ритуальними потребами: підвіски були не просто прикрасами, а відігравали роль християнських амулетів (Недошивіна 1983, с. 224—225). У київському похованні 110 на груди небіжчика поклали хрестоподібну накладку, що, вочевидь, мала імітувати натільний хрест (шоправда, В. М. Зоценко вважав цей артефакт пластинчатою фібулою західнобалтської схеми (Зоценко, Звіздецький 2006, с. 82)). На думку О. Є. Мусіна, хрести в похованнях Х ст. несли специфічну церемоніальну функцію, що підтверджується і практично повною їх відсутністю в культурних шарах синхронних поселень (Мусин 2002, с. 143).

З іншого боку, досить часто їх знаходили разом із *амулетами*, котрі прийнято зараховувати до язичницьких. Поблизу жіночого кістяка у «Великій подвійній могилі 1» Підгірців, а також у київському похованні 110, знайдено ікла вепра, два і три відповідно (Liwoch 2018, s. 38). У двох випадках (Гньоздово, поховання Ц-198; Псков, камера 1) до складу намиста, крім хрестоподібних підвісок, входили лунниці. Крім цих двох комплексів, лунниці, за нашими підрахунками, траплялися в камерних гробницях лише чотири рази, зокрема у камері з гробовищем (Гньоздово, поховання Ц-171). У шестовицькому кургані 78 до жіночого намиста, разом із хрестиком, входила срібна кругла підвіска з опуклою центральною частиною та вісьмома дугоподібними променями у вигляді сегнерового колеса. Найближчою аналогією цьому предмету є підвіска з дореволюційних розкопок В. І. Сізова у Гньоздові (1902, с. 128, табл. V: 18). Г. Л. Новікова вважає подібні знахідки скандинавськими амулетами — щитовидними підвісками (1991, с. 186—192). Зі скандинавською традицією, імовірно, пов'язана і знахідка мініатюрної сокирки та двох мініатюрних оселків із київського поховання 110 (Каргер 1958, с. 176). Залізні гривні з підвісками було виявлено в чотирьох давньоруських камерних гробницях (Гньоздово, поховання Ц-241/II, «курган 97»; Тімерьво, поховання 459; Псков, камера 1), в усіх випадках — разом із хрестами.

Перераховані різновиди амулетів (лунниці, гривні, мініатюрні копії зброї, щитовидні підвіски, вепрячі ікла) самі по собі не можуть вважатися атрибутом язичництва. Кістяні амулети, що виконували роль оберегів від навроки, досить часто зустрічаються і в пізніших християнських похованнях Києва та інших давньоруських міст, причому відомі зразки з хрис-

тиянськими молитовними написами-графіті (Івакін 2008, с. 140). Ще більш поширеними знахідками є лунниці та підвіски-сокирки. В одному з курганів Гочева чотири лунниці було виявлено разом із чотирма литими образками з зображенням християнських святих (Моця 1990, с. 47, табл. 3: 49).

Загалом амулети, характерні для кремаційних поховань раннього Середньовіччя, в камерних гробницях знаходяться досить рідко. При цьому факт частого їх поєднання із християнськими символами потребує подальшого дослідження.

Унікальними є матеріали частково розкопаного під час будівництва залізниці гньоздівського т. зв. «кургану 97» або «поховання 14/VII-1899». З-поміж винятково багатого поховального інвентарю трапилися литий хрест і залізна гривня з п'ятьма підвісками у вигляді «молоточків Тора». Об'єкт інтерпретують як парне поховання з конем у камері (Булкін 1982, с. 140; Жарнов 1998, с. 93), проте цілковитою впевненістю, що речі, знайдені 14 липня 1899 р., походять з одного комплексу, немає.

Крім цього малодостовірного випадку, єдина на території Русі знахідка гривні з «молоточками Тора» в камерній гробниці походить з гньоздівського поховання Ц-241/II (Жарнов 1991, с. 208). При цьому, на півночі Русі подібні амулети є досить стійкою ознакою скандинавських кремаційних поховань: лише на тому ж Гньоздівському могильнику вони фіксувалися щонайменше три десятки разів (Новикова 1991, с. 181). У Бірці гривні з «молоточками Тора» також переважно пов'язані з язичницькими похованнями за обрядом трупоспалення (Фехнер 1966, с. 102).

У той же час, хрестоподібні підвіски та накладки досі не виявляли в давньоруських кремаційних похованнях (за винятком малодостовірних повідомлень О. С. Уварова), на що звертала увагу ще Н. Г. Недошивіна (1983, с. 224). Поруч із камерними гробницями, на тих же могильниках (Гньоздово, Київ, Тімерьово) і практично в тій же кількості вони знайдені в рядових ґрунтових могилах Х ст. — поза сумнівом, християнських. У Бірці хрестики траплялися переважно у ґрунтових могилах із гробо-

Таблиця 2. Знахідки свічок і воску у камерних похованнях
Table 2. Finds of candles and wax in chamber graves

Поховальний комплекс	Предмет, кількість	Місце знахідки	Стать	Положення та орієнтація померлих	Соціально значущі знахідки	Датування, молодша монета
Шестовиця, 42	Шматок воску	На підлозі, у пд. куті	Ч+Ж	Ч — сидяче, пн.-сх. орієнт.; Ж — випростане, пд.-зх. орієнт	Кінь, набір зброї	др. п. Х ст.
Седнів, б/н (?)	«шматок смоли» (?)	На підлозі, у коробці	Ч	?	Набір зброї	Х ст.
Гньоздово, Ц-198	8 свічок	На підлозі: 2 — між черепом і зх. стінкою, 6 — у пд.-зх. част. біля скрині.	Ж	Сидяче, зх. орієнт.	Сканд. прикраси, терези	др. п. Х ст.
Гньоздово, Ц-301	11 свічок	2 — на перекритті, у пд.-сх част.; 9 — на підлозі, в сх. част.	Ч	?	Сканд. прикраси, візант. шовк	Х ст.
Гньоздово, Ц-306	12 свічок: 9 тонких і 3 товстих	На підлозі, загалом — у сх. част.	Ж	Сидяче (?)	Сканд. прикраси	979 р. (дендродата)
Тімерьово, 100	Свічка	На перекритті	Ч+Ж	Випростані (?), пд.-зх. орієнт(?)	Кінь, набір зброї, терези, важок	к. Х ст. (м.м. 976/977 р.)
Псков, камера 3	Свічки, краплі воску	На перекритті та на підлозі	Ж	?	Сканд. прикраси	др. п. Х ст. (м.м. 920—945 рр.)
Псков, камера 4	Плями воску	На підлозі, біля похованого	Ч+Ч	Випростане, пн.-зх. орієнт.	Набір зброї	др. п. Х ст.
Псков, камера 6	Свічка	На підлозі, під стіною	Ч	?	Підвіска зі знаком Рюриковичів, терези	др. п. Х ст. (м.м. 920—945 рр.)

вищами (Лебедев 1977, с. 152). Про християнську приналежність деяких багатих камерних поховань із хрестами (Підгірці, Удрай) свідчить і їх датування в межах кінця X — першої половини XI ст. Малоймовірно, щоб в умовах активного насадження нової ідеології представники вищої еліти давньоруського суспільства відкрито практикували обряд, неугодний великокнязівській адміністрації.

У складі інвентарю поховань, що нас цікавлять, досить часто трапляються торговельний інвентар, етновизначальні прикраси, набори зброї. Безсумнівно, поховані з хрестами в камерних гробницях належали до середовища воїнів-купців, переважно скандинавського походження.

Не менш дискусійним є й питання інтерпретації в поховальних комплексах *свічок та воску*. На давньоруських землях їх знахідки походять з одиничних поховань за обрядами кремації на стороні та на місці, інгумації в ґрунтовій ямі та на рівні горизонту (Пушкіна 1997, с. 123, 129—132). Проте основна частина зразків пов'язана із камерними гробницями (табл. 2). Свічки та плями воску в поховальних камерах або на їх перекритті трічі фіксувалися в Гньоздові та Пскові, один раз — у Тімерьові. Для Південної Русі цей обрядовий елемент не є характерним. Імовірно, залишки свічки являли собою шматок воску, знайдений у південному куті камери шестовицького кургану 42 (Бліфельд 1977, с. 141). Так само Т. А. Пушкіна трактує знайдений Д. Я. Самоквасовим «шматок смоли» у дерев'яній коробці з кургану на виїзді з Седнева в Городню (Чернігівщина) (Пушкіна 1997, с. 131).

Більшість свічок мали оплавлений край, деякі з них були зовсім розплавлені, а поруч завжди фіксувалися краплі воску (Недошивіна, Фехнер 1985, с. 111—112; Авдусин, Пушкіна 1991, с. 193—196). Отже, вони мали горіти під час поховальної церемонії. Н. Г. Недошивіна і М. В. Фехнер, привівши датські та південнонорвезькі аналогії, пов'язували звичай запалювання свічок із охоронними магичними властивостями воску (Недошивіна, Фехнер 1985, с. 112). Звернувши увагу на спільні знахідки свічок і хрестів, Д. А. Авдусін і Т. А. Пушкіна трактували свічки як християнський оберіг від «нечистої сили» (1991, с. 193—196). Цю гіпотезу підтримав А. Яновські (2014, с. 129—130). На думку К. О. Михайлова (2016, с. 161—162), свічки на перекриттях імітували вогнище, що мало оберігати світ живих від світу мертвих.

Важливо, що частина данських камер зі свічками на перекритті була споруджена вже після хрещення Данії (Bronsted 1936, р. 106—107, 119—120). У трьох комплексах (кургани 198 і 301 Центральної групи Гньоздівського могильника та камера 6 у Пскові) залишки свічок були знайдені разом із підвісками-хрестиками.

За переконанням О. Є. Мусіна (2002, с. 170—172), як релігійні символи могли використовуватися *візантійські монети-підвіски*, що через зображення хреста чи імператора демонстрували зв'язок із християнським світом. Подібна гіпотеза, що висловлювалася і раніше (Бугославський 1995; Платонова 1998, с. 379), не позбавлена сенсу¹, проте серед матеріалів камерних поховань вона не знаходить вагомих підтверджень. Візантійські монети рівною мірою поширені у камерах (за нашими підрахунками — сім випадків; табл. 3) і в багатих кремаціях, так само як і численніші арабські дирхеми. Лише в трьох жіночих камерних похованнях їх знайдено в складі намиста, причому, двічі — разом із дирхемами. Меліарисії з київського поховання 124 не мали отворів або вушок для підвішування (Каргер 1958, табл. XXVIII). У похованнях чоловіків жодна з візантійських монет не відіграла роль підвіски, на відміну від дирхеми з продряпаним хрестом із київського поховання 110 (Каргер 1958, с. 176). У той же час, у псковській камері 6 підвіскою слугував мідний фоліс, що навряд-чи міг відігравати роль прикраси (Kovalev 2012, р. 464).

Варто звернути увагу на той факт, що в половині випадків візантійські монети в камерних гробницях знайдено разом із хрестами. Така кореляція дозволяє зробити інше припущення: частина людей, похованих із цими монетами, могла особисто бути в Константинополі чи Херсонесі й там охреститися, чи навіть отримати їх як хрестильні дари. У камерах із хрестами знайдено й інші предмети візантійського імпорту: персні (Київ, поховання 49/1999; Підгірці, «Велика подвійна могила 1»), шовк (Гньоздово, поховання Ц-301). За рахунок шовкових виробів ця вибірка може бути суттєво розширена (адже понад 70 % із них надходило на Русь із Візантії (Фехнер 1982, с. 69)), проте, в більшості випадків виробничі центри визначено не було. У будь-якому разі, часте поєднання християнських символів і ві-

¹ Так, у похованні 122 біля Десятинної церкви, здійсненому в ґрунтовій ямі, у центрі намиста розмішувалася срібна із позолотою імітація соліда Василя I і Константина (Каргер 1958, с. 206).

зантійських речей в інвентарі поховальних камер заслуговує на увагу.

Проте Візантія не була єдиним центром поширення на Русь окремих елементів християнського поховального обряду. Культурні імпульси, пов'язані з північно- та центральноєвропейськими країнами (Мусин 2002, с. 149—150), особливо яскраво проявлялися в тих давньоруських регіонах, що були до них територіально найближчими. Свічки в поховальних камерах, понад половина з яких походить із Гньоздова та Пскова, знаходять найближчі аналогії в поховальних комплексах Данії та Південної Норвегії. В обох парних похованнях Підгірцівського могильника зафіксовано звичай класти до рота небіжчиків золоті пластинки — «обол мертвих», характерний передусім для багатих поховань Великої Моравії (Моця 1990, с. 101—106). Досить широку географію мають і вихідні форми хрестів, представлених у давньоруських камерах.

Серед камерних гробниць виділяється група поховань, де тіло небіжчика додатково клали до «рухомого» дерев'яного *гробовища*. У Середньому Подніпров'ї можемо виділити принаймні вісім таких комплексів². Вочевидь, цей обряд є хронологічно більш пізнім і виник уже

² Серед них: Київ, поховання 1986 р. та 12/1997 на Михайлівській пл.; Шестовиця, кургани 41, 61/1, 119. Три з них є земляними камерами; Левінка, курган 2; Седнів, курган на виїзді в Чернігів, Клонів, курган 16.

на території Русі: як зазначає А. С. Грьослунд (1980, с. 40—41), поєднання дерев'яного облицювання могильних ям і гробовищ не виявлене у похованнях Бірки. Беручи до уваги твердження про семантичну тотожність камери з потойбічним житлом небіжчика, слід зазначити, що така ритуальна ознака, як труна рішуче суперечить усій логіці поховального обряду. Сама по собі її наявність свідчить про вплив християнського ритуалу. В кургані 61/1 Шестовицького могильника в подібному похованні було виявлено візантійський перстень-печатку із зображенням Христа (Бліфельд 1977, с. 150—151). Як правило, камери з гробовищами відзначаються значно біднішим за класичні камерні гробниці (хоча й багатшим за рядові могили) складом інвентарю. У шестовицькому кургані 119 взагалі знайдено лише залізний ніж (Бліфельд 1977, с. 179—180).

Наостанок необхідно розглянути категорію пам'яток, яку можемо назвати «*парні бі-ритуальні поховання*». Так, у шестовицькому кургані 145 П. І. Смолічевим було виявлено два синхронних чоловічих поховання, одне з яких здійснене на підсіпці за обрядом трупопалення на місці, а інше — в ямі овальної форми за обрядом інгумації. Яма мала розміри 2,65 × 4,10 м по верхньому краю і 1,7 × 3,5 м — по дну. З огляду на наявність розташованих чотирикутником масивних стовпових ям, поховальна споруда являла собою ка-

Таблиця 3. Знахідки візантійських монет у камерних похованнях

Table 3. Finds of Byzantine coins in chamber graves

Поховальний комплекс	Імператор, номінал, метал	Дата	Місце знахідки	Поза та орієнтація померлого
Київ, В. Житомирська 2	Лев VI, міліарисій ср.; Константин VII, міліарисій ср.	886—912 рр.; 920-і рр.	У гаманці	Випростана, зх. орієнт.,
Київ, 124	Константин VII, Роман I, Стефан і Константин, міліарисій ср.	931—944 рр.	?	?
Гньоздово, Ц-171	Лев VI, міліарисій	886—908 рр.	У намисті, з лунницею	Випростана (?), зх. орієнт., Гробовище
Гньоздово, Поль-25	Лев VI, міліарисій ср.	886—911 рр.	У намисті, з дирхемом і лунницею	Пн.-зх орієнт. (?)
Псков, камера 1	Роман I, міліарисій позол.; Константин VII і Роман II, міліарисій позол.	920—945 рр.; 945—955 рр.	У намисті, з хрестом і лунницею	Сидяча, зх. орієнт.
Псков, камера 6	Роман I, фоліс бр.	920—945 рр.	На підлозі, з 2 дирхемами і терезами	?

меру каркасно-стовпової конструкції. Обидва поховання мали багатий інвентар: на вогнищі знайдено залишки поясного набору та сумки, а в ямі — набір зброї та кістяк коня з бойовим спорядженням (Бліфельд 1977, с. 188—189). Подібний приклад не є поодиноким: у кургані 25 Заольшанської групи Гньоздівського могильника виявлено багате жіноче поховання в камері та трупоспалення дитини, здійснені одночасно (Каменецкая 1991, с. 137—140). В обох випадках мова не може йти про супровідні поховання: померлі могли мати родинні зв'язки. На нашу думку, різницю в обряді можна пояснити лише відмінностями релігійних поглядів небіжчиків.

З'ясування причин виникнення обряду поховання у камерних гробницях виходить за межі поставлених нами завдань. Утім, цілком можливо, що обряд цей, початково поганський, виявився зручним для християнізованої частини давньоруської еліти, оскільки відповідав головній вимозі місіонерів — відмові від спалення небіжчиків «задня спасіння душі» (Рыбаков 1958, с. 821). Про неодноразові випадки охрещення русів, добре відомі і з писемних джерел, свідчить поява в камерах натільних хрестів, які практично не знаходять у кремаційних похованнях. Стосовно семантики свічок і візантійських монетних підвісок важко бути настільки ж упевненим. Камери зі знахідками християнської символіки в рівній пропорції представлені практично на всіх давньоруських некрополях, де взагалі виявлено поховання цього типу. У більшій частині комплексів (10 випадків) фіксується комбінація з двох і більше подібних предметів, або/та їх поєднання зі свічками чи візантійськими монетами. Поза сумнівом, наявність сакральних символів не відображає реальної кількості охрещених представників давньоруської еліти, похованих у камерних гробницях. Про поширення християнських ідей можуть свідчити і такі елементи поховального обряду, як поміщення тіл до рухомого гробовища, схрещене положення рук небіжчика на животі чи грудях, здійснення біритуальних парних поховань. Навіть у настільки віддалених від візантійського середовища пунктах, як Тімерьово, у X ст. існували згуртовані християнські общини, адже деякі натільні хрести виготовлялися спеціально для поховальної церемонії.

Разом із тим, етно-соціальна належність продовжувала мати у свідомості неофітів із числа панівного класу не менше значення, ніж релігійна. Цей факт знайшов відображення у

таких обрядових елементах, як сидячі пози померлих, у поодиноких випадках — наявність супровідних поховань рабинь (?) і коней. Поза сумнівом, для багатьох русів хрещення мало і суто декларативний характер. Обряд «неповного хрещення» відомий із ісландських саг і практикувався задля зручності співпраці з християнами (Жарнов 1998, с. 103). А отже, відповідь на питання «Язичники чи християни» стосовно людей, що практикували камерний обряд, не може бути такою однозначною, як хотілося б багатьом науковцям.

- Авдусин, Д. А., Пушкина, Т. А. 1989. Три погребальные камеры из Гнёздова. В: Кобрин, В. Б. (ред.). *История и культура древнерусского города*. Москва: МГУ, с. 190-205.
- Андрощук, Ф. А., Осадчий, Р. М. 1994. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (за матеріалами Києва та Чернігова). *Археологія*, 3, с. 99-106.
- Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.
- Бугославский, О. И. 1995. Об одном круге древностей Юго-Восточного Приладожья (к проблеме распространения христианства на Северо-Западе Руси). В: Белецкий, С. В. (ред.). *Церковная археология*. Ч. 1. Распространение христианства в Восточной Европе. Санкт-Петербург—Псков: ИИМК РАН, с. 90-91.
- Булкин, В. А. 1982. «Курган 97» из раскопок С. И. Сергеева в Гнёздове. В: Столяр, А. Д. (ред.). *Северная Русь и её соседи в эпоху раннего средневековья*. Ленинград: ЛГУ, с. 138-142.
- Вельмин, С. П. 1910. Археологические изыскания Археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. на территории древнего Киева. *Военно-исторический вестник*, 7-8, с. 121-153.
- Жарнов, Ю. Э. 1991. Женские скандинавские погребения в Гнёздове. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнёздово*. Москва: МГУ, с. 200-225.
- Жарнов, Ю. Э. 1998. Гнёздовские курганы с остатками труположения. В: Янин, В. Л. (ред.). *Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Данила Антоновича Авдусина)*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 92-105.
- Зоценко, В., Звіздцький, Б. 2006. Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок стародавнього Іскоростеня. В: Толочко, П. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 73-99.
- Івакін, В. Г. 2008. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ: КИТ.
- Івакін, В. Г. 2012. Київські поховальні камери. В: Толочко П. П. (ред.). *Матеріальна та духовна культура Південної Русі*. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів—Шестовиця, 16—19 липня 2009 р.). Київ; Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, с. 122-130.
- Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К. 2003. Нові поховання X—XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997—1999 рр.). В: Толочко, П. П. (ред.). *Дружинні старожитності*

- Центрально-Східної Європи VIII—IX ст.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 38–50.
- Каменецкая, Е. В. 1991. Заольшанская курганная группа Гнездова. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленски и Гнёздово (к истории древнерусского города)*. Москва: МГУ, с. 125–175.
- Каменецкая, Е. В. 1989. Камерные погребения Заольшанской курганной группы Гнездова. *XI Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии*. Ч. 1. Тезисы. Москва: МГУ, с. 150–151.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*. Т. I. Москва; Ленинград: Академия наук СССР.
- Лебедев, Г. С. 1977. Социальная топография могильника «эпохи викингов» в Бирке. *Скандинавский сборник*, 22, Таллинн: Ээсти Раамат, с. 147–151.
- Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси*. Санкт-Петербург: Бранко.
- Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Мусин, А. Е. 2002. *Христианизация Новгородской земли в IX—XIV веках: погребальный обряд и христианские древности*. Санкт-Петербург: Центр «Петербургское Востоковедение».
- Недошивина, Н. Г. 1983. Средневековые крестовидные подвески из листового серебра. *Советская археология*, 4, с. 222–225.
- Недошивина, Н. Г., Фехнер М. В. 1985. Погребальный обряд Тимеревского могильника. *Советская археология*, 2, с. 101–115.
- Новикова, Г. Л. 1991. Скандинавские амулеты из Гнездова. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленски и Гнёздово (к истории древнерусского города)*. Москва: МГУ, с. 175–199.
- Петрухин, В. Я. 1976. К характеристике представлений о загробном мире у скандинавов эпохи викингов. *Советская этнография*, 1, с. 44–54.
- Платонова, Н. И. Камерные погребения XI — начала XII вв. в Новгородской земле (анализ погребального обряда). В: Седов, В. В (ред.). *Труды Международного конгресса славянской археологии*. Т. 4. Общество, Экономика, культура и искусство славян. Москва: Эдиториал УРСС, с. 372–380.
- Пушкина, Т. А. 1997. Воск и свечи в древнерусских погребениях. *Труды Государственного исторического музея. Археологический сборник*, 93, с. 122–133.
- Рыбаков, Б. А. 1958. Предпосылки образования Древнерусского государства. В: Греков, Б. Д. (ред.). *Очерки истории СССР: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III—IX вв.* Москва: АН СССР.
- Сизов, В. И. 1902. Курганы Смоленской губернии. Выпуск 1. Гнездовский могильник близ Смоленска. *Материалы по археологии России*, 28. Санкт-Петербург: Типография Главного Управления Уделов.
- Фехнер, М. В. 1966. О происхождении и датировке железных гривен. *Труды Государственного Исторического музея. Археологический сборник*, 40, с. 101–104.
- Фехнер, М. В. 1982. Шелковые ткани в средневековой Восточной Европе. *Советская археология*, 1, с. 57–70.
- Чуракова, А. Ю. 2017. Подвески-кресты «скандинавского типа» в контексте погребальной культуры Древней Руси XI—XII вв. В: Платонова, Н. И. (ред.). *Élite ou Égalité... Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII—XII вв.* Санкт-Петербург: Бранко, с. 159–177.
- Шинаков, Е. А., Гурьянов, В. Н., Чубур, А. А. 2011. *Погребальный обряд в Среднем Подесенье как источник для исторической реконструкции*. Брянск: Курсив.
- Ширинский, С. С. 1978. Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии. В: Николаева, Т. В. (ред.). *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, с. 203–206.
- Brondsted, J. 1936. Danish inhumation graves of the Viking Age. *Acta Archaeologica*. VII, p. 81–228.
- Gräslund A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Janowski, A. 2014. Przestrzeń rozświetlona. Znaleźiska świec i wosku w grobach komorowych na terenie Europy Środkowoschodniej. *Acta Archaeologica Lodziensia*, t. 60, s. 121–130.
- Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.
- Kovalev, R. K. 2012 Grand Princess Olga of Rus' Shows the Bird: Her 'Christian Falcon' Emblem. *Russian History*, t. 4 (39), p. 460–516.
- Liwoch, R. 2018. *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie) / Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plisnes'k (Pidgirci in Ukraine)*. Kraków: Muzeum Archeologicznego w Krakowie.
- Price, N. 2002. *The Viking Way: Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University.
- Staecker, J. 1999. *Rex Regnum et Dominus Dominorum. Die wikingzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. Stockholm.

Надійшла 13.01.2020

Д. В. Биби́ков

Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник отдела археологии Кивея Института археологии НАН України, ORCID 0000-0003-4288-2091, bibikov-@bigmir.net

РЕЛИГИОЗНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ДРЕВНЕРУССКИХ КАМЕРНЫХ ПОГРЕБЕНИЙ

Статья посвящена дискуссионной проблеме религиозной принадлежности камерных погребений эпохи викингов на территории Древней Руси. Особое внимание уделено находкам в таких комплексах крестообразных подвесок и накладок; делается вывод об их сакральном значении. При этом учитывался широкий контекст таких находок: их место среди погребального инвентаря, сочетание крестов с другими группами амулетов, состав остального инвентаря, положение тел и половозрастной состав покойников, другие обрядовые черты. Христианские символы часто находят в сочетании с предметами византийского происхождения. Если крест входил в состав ожерелья, ему отводилось центральное место. Некоторые предметы изготавливались специально для погребальной церемонии. Также роль христианских символов в камерных погребениях могли играть свечи и византийские монеты-

подвески. Амулеты, которые принято считать языческими, достаточно редко встречаются в камерах. В свою очередь, крестообразные подвески и накладки практически не встречаются в кремационных захоронениях.

Культурные импульсы, связанные с проникновением на Русь отдельных элементов христианского погребального обряда, исходили как из Византии, так и из стран Центральной и Северной Европы. Одним из таких элементов стало появление в камерных погребениях дополнительной конструктивной детали — деревянного гробовища. Разницей в религиозных верованиях умерших можем объяснить наличие биритуальных парных захоронений.

Вероятно, изначально камерный обряд по своей сути был языческим. Однако постепенно его стали использовать неопиты из числа древнерусской элиты, ведь обряд этот отвечал главному требованию христианских миссионеров — отказу от сжигания покойников. Некоторые обрядовые черты «камер с крестами», такие как сидячие позы покойников или наличие сопроводительных захоронений рабынь и лошадей, можно расценивать скорее как проявления этносоциального, а не религиозного сознания. Часть таких захоронений были совершены уже после крещения 988 г., что свидетельствует о крепком укоренении традиционных погребальных обычаев. Дальнейшие исследования камерных погребений позволят получить новую ценную информацию о ранних этапах христианизации Руси.

Ключевые слова: Древняя Русь, X в., камерные погребения, религиозные верования, христианизация.

Dmytro V. Bibikov

PhD, Junior Research Fellow of the Kyiv Archaeology department of the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0003-4288-2091, bibikov-@bigmir.net

RELIGIOUS APPROPRIATION OF ANCIENT RUS CHAMBER GRAVES

The article is devoted to the discussion of the religious identity of Viking age chamber burials in the territory of Ancient Rus. Particular attention is paid to the finds in such complexes of cruciform pendants and linings; their sacred meaning is concluded. The wide context of such finds was taken into account: their place among the burial equipment, the combination of crosses with other groups of amulets, the composition of the rest of the equipment, the position of the bodies, age and sex composition of the dead, and other ritual features. Christian symbols are often found in combination with artifacts of Byzantine origin. If the cross was a part of the necklace, it was given a central place. Some items were made specifically for the funeral ceremony. Wax candles and Byzantine coin pendants could also play the role of Christian symbols in chamber burials. Amulets, commonly considered pagan, are quite rarely found in chambers. In turn, cruciform pendants and linings are almost never found in cremation graves.

Cultural impulses associated with the penetration into Ancient Rus of certain elements of the Christian funeral rite, came from both Byzantium and the countries of Central and Northern Europe. One of such elements was the appearance in chamber burials of an additional structural part — a wooden coffin. Differences in the religious beliefs of the dead can be explained by the presence of biritual pair burials.

Initially, the chamber rite was pagan in its essence. However, it was gradually used by neophytes among the ancient Rus elite, because the rite met the main requirement of Christian missionaries — denial of burning the dead. Some of the ceremonial features of “chambers with crosses”, such as sitting postures of the deceased or the presence of accompanying burial places for slaves and horses, can be regarded as manifestations of ethnosocial rather than religious awareness. Some of these burials were made after the christening of 988, which testifies to the strong rooting of traditional burial customs. Further study of chamber burials will provide new valuable information on the early stages of the Christianization of Ancient Rus.

Key words: Ancient Rus, X century, chamber burials, religious beliefs, Christianization.

References

- Androshchuk, F. A., Osadchyi, R. M. 1994. Pro kulturny typ ta konstruktyvno-rytualni osoblyvosti kamernykh pokhovan Pivdennoi Rusi (za materialamy Kyeva ta Chernihova). *Arheologia*, 3, p. 99-106.
- Avdusin, D. A., Pushkina, T. A. 1989. Tri pogrebalnye kamery iz Gnyozdova. In: Kobrin, V. B. (ed.). *Istoriya i kultura drevnerusskogo goroda*. Moskva: MGU, p. 190-205.
- Blifeld, D. I. 1977. *Davnorusski pamiatky Shestovytisi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Bugoslavskij, O. I. 1995. Ob odnom krugе drevnostej Yugo-Vostochnogo Priladozhya (k probleme rasprostraneniya xristianstva na Severo-Zapade Rusi). Belezckij, S. V. (ed.). *Czerkovnaya arkheologiya*. Ch. 1. Rasprostranenie khristianstva v Vostochnoj Evrope. Sankt-Peterburg; Pskov: IIMK RAN, p. 90-91.
- Bulkin, V. A. 1982. ‘Kurgan 97’ iz raskopok S.I.Sergeeva v Gnyozdove. In: Stolyar, A. D. (ed.). *Severnaya Rus i eyo sosedi v epokhu rannego srednevekovya*. Leningrad: LGU, p. 138-142.
- Velmin, S. P. 1910. Arkheologicheskie izyskaniya Arkheologicheskoy komissii v 1908 i 1909 gg. na territorii drevnego Kyeva. *Voennno-istoricheskij vestnik*, 7-8, p. 121-153.
- Zharnov Yu. Ye. 1991. Zhenskije skandinavskie pogrebeniya v Gnyozdove. In: Avdusin, D. A. (ed.). *Smolensk i Gnyozdovo (k istorii drevnerusskogo goroda)*. Moskva: MGU, p. 200-225.
- Zharnov, Yu. Ye. 1998. Gnyozdovskie kurgany s ostatkami trupopolozheniya. In: Yanin, V. L. (ed.). *Istoricheskaya arkheologiya. Tradiczii i perspektivy (k 80-letiyu so dnya rozhdeniya Daniila Antonovicha Avdusina)*. Moskva: Pamyatniki istoricheskoy mysli, p. 92-105.

- Zotsenko, V., Zvizdetskiy, B. 2006. Typolohiia ta khronolohiia artefaktiv 'skandinavskoho' typu iz rozkopok starodavnoho Iskorostenia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Rus na perekhrestii svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoj derzhavy) IX-XI st.* Chernihiv: Siverianska dumka, p. 73-99.
- Ivakin, H. Yu., Koziuba, V. K. 2003. Novi pokhovannia X-XI st. Verkhnoho Kyieva (z rozkopok Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspeditsii 1997-1999 rr.). Tolochko, P. P. (ed.). *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Evropy VIII-IX st.* Chernihiv: Siverianska dumka, p. 38-50.
- Ivakin, V. H. 2008. *Khrystyianski pokhovalni pamiatky davnoruskoho Kyieva.* Kyiv: KYT.
- Ivakin, V. H. 2012. Kyivski pokhovalni kamery. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V. Ye. Dovzhenka (Chernihiv-Shestovytisia, 16-19 lypnia 2009 r.).* Kyiv; Chernihiv: ChNPU imeni T. H. Shevchenka, p. 122-130.
- Kamenczkaya, E. V. 1991. Zaoleshanskaya kurgannaya gruppa Gnezdova. In: Avdusin, D. A. (red.). *Smolenski i Gnyozdovo (k istorii drevnerusskogo goroda).* Moskva: MGU, p. 125-175.
- Kamenczkaya, E. V. 1989. Kamernye pogrebeniya Zaoleshanskoj kurgannoj gruppy Gnezdova. *XI Vsesoyuznaya konferencziya po izucheniyu istorii, ekonomiki, literatury i yazyka skandinavskikh stran i Finlyandii.* Ch. 1. Tezisy. Moskva: MGU, p. 150-151.
- Karger, M. K. 1958. *Drevnij Kiev.* Vol. I. Moskva; Leningrad: Akademia nauk SSSR.
- Lebedev, G. S. 1977. Soczialnaya topografiya mogilnika 'epoxy vikingov' v Birke. *Skandinavskij sbornik*, 22, Tallinn: Eesti Raamat, s. 147-151.
- Mixajlov K. A. 2016. *Elitarnyj pogrebalnyj obryad Drevnej Rusi.* Sankt-Peterburg: Branko.
- Moczya, A. P. 1990. *Pogrebalnye pamyatniki yuzhnorusskikh zemel IX-XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka.
- Musin, A. E. 2002. *Khristianizaczija Novgorodskoj zemli v IX-XIV vekakh: pogrebalnyj obryad i khristianskie drevnosti.* Sankt-Peterburg: Czentr 'Peterburgskoe Vostokovedenie'.
- Nedoshivina, N. G. 1983. Srednevekovye krestovidnye podveski iz listovogo serebra. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 222-225.
- Nedoshivina, N. G., Fexner M. V. 1985. Pogrebalnyj obryad Timerevskogo mogilnika. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 101-115.
- Novikova, G. L. 1991. Skandinavskie amulety iz Gnyozdova. In: Avdusin, D. A. (ed.). *Smolenski i Gnyozdovo (k istorii drevnerusskogo goroda).* Moskva: MGU, p. 175-199.
- Petrukhin, V. Ya. 1976. K kharakteristike predstavlenij o zagrobnom mire u skandinavov epokhi vikingov. *Sovetskaya etnografiya*, 1, p. 44-54.
- Platonova, N. I. Kamernye pogrebeniya XI - nachala XII vv. v Novgorodskoj zemle (analiz pogrebalnogo obryada). In: Sedov, V. V (ed.). *Trudy Mezhdunarodnogo kongressa slavyanskoj arkheologii.* T. 4. Obshchestvo, Ekonomika, kultura i iskusstvo slavyan. Moskva: Editorial URSS, p. 372-380.
- Pushkina, T. A. 1997. Vosk i svechi v drevnerusskikh pogrebeniyakh. *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya. Arkheologicheskij sbornik*, 93, p. 122-133.
- Rybakov, B. A. 1958. Predposylki obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. Grekov, B. D. (ed.). *Ocherki istorii SSSR: Krizis rabovladelcheskoj sistemy i zarozhdenie feodalizma na territorii SSSR III-IX vv.* Moskva: AN. SSSR.
- Shinakov, E. A., Guryanov, V. N., Chubur, A. A. 2011. *Pogrebalnyj obryad v Srednem Podesene kak istochnik dlya istoricheskoi rekonstrukcii.* Bryansk: Kursiv.
- Shirinskij, S. S. 1978. Arkheologicheskie paralleli k istorii khristianstva na Rusi i v Velikoj Moravii. In: Nikolaeva, T. V. (ed.). *Drevnyaya Rus i slavyane.* Moskva: Nauka, p. 203-206.
- Sizov, V. I. 1902. Kurgany Smolenskoj gubernii. Vyp. 1. Gnezdovskij mogilnik bliz Smolenska. *Materialy po arkheologii Rossii*, 28. Sankt-Peterburg: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov.
- Fexner, M. V. 1966. O proiskhozhdenii i datirovke zheleznykh griven. *Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeya. Arkheologicheskij sbornik*, 40, p. 101-104.
- Fexner, M. V. 1982. Shelkovye tkani v srednevekovoj Vostochnoj Evrope. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, p. 57-70.
- Churakova, A. Yu. 2017. Podveski-kresty 'skandinavskogo tipa' v kontekste pogrebalnoj kultury Drevnej Rusi XI-XII vv. In: Platonova, N. I. (ed.). *Élite ou Égalité... Severnaya Rus i kulturnye transformaczii v Evrope VII-XII vv.* Sankt-Peterburg: Branko, p. 159-177.
- Brondsted, J. 1936. Danish inhumation graves of the Viking Age. *Acta Archaeologica*. VII, p. 81-228.
- Gräslund A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Björko.* Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Janowski, A. 2014. Przestrzeń rozświetlona. Znależiska świec i wosku w grobach komorowych na terenie Europy Środkowowschodniej. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 60, s. 121-130.
- Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane.* Szczecin: IAE PAN.
- Kovalev, R. K. 2012 Grand Princess Olga of Rus' Shows the Bird: Her 'Christian Falcon' Emblem. *Russian History*, vol. 4 (39), p. 460-516.
- Liwoch, R. 2018. *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie). Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemiecki in Mediaeval Plisnes'k (Pidgirci in Ukraine).* Kraków: Muzeum Archeologicznego w Krakowie.
- Price, N. 2002. *The Viking Way: Religion and War in Late Iron Age Scandinavia.* Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University.
- Staecker, J. 1999. *Rex Regnum et Dominus Minorum. Die wikingzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden.* Stockholm.